

بررسی تطبیقی گزارش‌های نمایندگان ایران و عثمانی در مذاکرات ارزنة الروم (۱۲۵۹-۱۲۶۳ق)

نصرالله صالحی (دانشیار دانشگاه فرهنگیان)*

چکیده: روابط ایران و عثمانی، در طول سده‌های متمادی، بسیار پرفرازونشیب و همیشه با جنگ و صلح توأم بود. دو دولت در دوره‌های مختلف، برای پایان دادن به اختلاف‌ها، عهدنامه‌های متعددی بستند. آخرین و مهم‌ترین آنها که پایه و اساس حل اختلاف دو کشور گردید، عهدنامه‌ی ارزنة الروم بود. این عهدنامه، بعد از حدود چهار سال مذاکره بین نمایندگان دو کشور، با وساطت نمایندگان روس و انگلیس، در ۱۶ جمادی‌الثانی ۱۲۶۳/۱۳ مه ۱۸۴۷، بسته شد. نمایندگان هر چهار دولت حاضر در مذاکرات، دولت‌های خود را پیوسته در جریان مذاکرات قرار می‌دادند. مجموع گزارش‌های نماینده ایران، میرزا تقی‌خان، در آرشیو وزارت امور خارجه ایران موجود است. گزارش‌های نماینده عثمانی، انوری افندی، در کتابی به نام سفارتنامه ایران تدوین شده و نسخه خطی آن در کتابخانه سلیمانیة اسلامبول موجود است. گزارش‌های مذکور، مخاطب را در جریان دقیق مذاکرات چهارجانبه، به‌ویژه مواضع، ادعاها، اختلاف‌ها و پیشنهادهاى نمایندگان دو دولت ایران و عثمانی قرار می‌دهد. همچنین، از خلال این گزارش‌ها می‌توان به مواضع نمایندگان روس و انگلیس در اثنای مذاکرات پی برد. این گزارش‌ها از منظر تاریخ سیاسی و دیپلماسی دارای اهمیت زیادی است. از این رو، در جستار حاضر، گزارش‌های نمایندگان ایران و عثمانی به صورت تطبیقی بررسی و به این پرسش‌ها پاسخ داده شده است: نمایندگان ایران و عثمانی در

* salehi.nasr@gmail.com

گزارش‌های ارسالی خود تا چه میزان مواضع یکدیگر را به دولت‌های خود منعکس و منتقل کردند؟ نمایندگان دو دولت مزبور برای دفاع از مواضع خود چه روشی در پیش گرفتند؟ نمایندگان دو دولت چگونه از عهده اثبات ادعاهای خود درباره مناطق سرحدی برآمدند؟

کلیدواژه‌ها: ایران، عثمانی، انوری افندی، میرزا تقی‌خان، گزارش‌های مذاکرات ارزنة‌الروم.

۱ مقدمه

روابط ایران و عثمانی در طول چند سده، دستخوش رویدادهای بسیاری بود. پرونده روابط دو کشور پر است از سوابق دشمنی و دوستی، جنگ و صلح، شکست و پیروزی، مذاکره و عقد معاهده و در دوره قاجار نیز همین روند ادامه داشت. آخرین جنگ مهم، در سال‌های ۱۲۳۶ تا ۱۲۳۸ روی داد. سپاه عثمانی شکست خورد و نمایندگان دو دولت بعد از مذاکره، عهدنامه اول ارزنة‌الروم را در ۱۹ ذی‌قعدة ۱۲۳۸ امضا کردند و به طور موقت صلح برقرار شد؛ اما ریشه اختلاف و مسائل مورد ستیز، همچنان به‌جای ماند (آدمیت، ص ۶۷). در دوره محمدشاه رویدادهایی پدید آمد و روابط را تیره‌تر کرد؛ از جمله، حمله علیرضا پاشا، حاکم بغداد، به محمرة (خرمشهر) در ۱۲۵۳ و قتل عام مردم آن شهر (مشیرالدوله، خطی، ص ۲-۳) و حمله نجیب پاشا، والی بغداد، به کربلا در ۱۲۵۸ و قتل عام ایرانیان (سپهر، ج ۲، ص ۱۵۵-۱۵۶؛ Aykun, s 56).

دولت ایران تا وقوع فاجعه کربلا کم و بیش صبر و مدارا در پیش گرفته بود، اما رویداد مزبور حرمت اعتاب مقدسه را خدشه‌دار کرد و دولت ایران ناچار به واکنش شد. محمد شاه به تجهیز و بسیج سپاه برای مقابله با عثمانی فرمان داد؛ اما چون دولت عثمانی و دولت‌های روس و انگلیس تمایلی به جنگ نداشتند، نمایندگان دو دولت مزبور در تهران و اسلامبول برای یافتن راه‌حلی مسالمت‌آمیز، به منظور ممانعت از وقوع جنگ، به تکاپو برخاستند. شیل، وزیر مختار انگلیس در تهران، در دو نامه خطاب به وزیر خارجه ایران، خواهان گفتگوی دو دولت برای رفع اختلافات شد. او همچنین اطمینان داد که نماینده انگلیس در مذاکرات احتمالی، صرفاً نقش «وساطت» داشته موضع بی طرفانه اتخاذ کند (گزیده اسناد سیاسی، ...، ص ۵۴۶-۵۴۹).

مکاتبات وزرای مختار روس و انگلیس با دولت ایران نشان می‌دهد که آنها از اوایل سال ۱۲۵۸ ق/م ۱۸۴۳ در صدد یافتن راهی مسالمت‌آمیز برای رفع اختلافات دو دولت ایران و عثمانی بودند؛ به این

منظور، بهترین راه را تشکیل انجمنی مرکب از نمایندگان چهار دولت برای گفتگو و مذاکره دانستند. هرچقدر میزان کدورت و دشمنی دو دولت بالا می‌گرفت، انگیزه وساطت و مذاکره نیز بیشتر می‌شد. با قتل عام کربلا، انگیزه سه دولت روس و انگلیس و عثمانی برای پیشگیری از وقوع جنگ بیش از پیش افزایش یافت و عزم‌شان برای تشکیل کنفرانسی برای شروع گفتگو و مذاکرات بیشتر شد. دولت ایران نیز با نشان دادن تمایل به پیشنهاد و تقاضای تشکیل انجمنی شامل نمایندگان چهار دولت، به طور عملی و رسمی راه را برای تشکیل کنفرانس ارزنة الروم هموار کرد. بدین ترتیب، اوایل سال ۱۲۵۹ ق/ ۱۸۴۳ م نمایندگان چهار دولت در ارزنة الروم گرد آمدند و زمینه برای تشکیل کنفرانس چهارجانبه برای حل اختلاف‌های دیرینه ایران و عثمانی با وساطت نمایندگان روس و انگلیس فراهم شد (میرزا محبعلی‌خان، ص ۷۸).

۲ کنفرانس ارزنة الروم

بنا به پیشنهاد وزرای مختار روس و انگلیس، مقرر شد نمایندگان ایران و عثمانی و دو دولت واسطه در شهر ارزروم حضور یابند. میرزا جعفرخان مشیرالدوله به نمایندگی ایران انتخاب شد، اما به دلیل «ناخوشی و انکسار مزاج» ناخواسته از این مأموریت بازماند (مشیرالدوله، خطی، ص ۶؛ اقبال، ص ۳۷) و به جای او میرزا تقی‌خان وزیرنظام که منصب سرتیپی و مقام وزارت آذربایجان را در امور کشوری و لشکری داشت، انتخاب شد (آدمیت، ص ۷۰). برخی انتخاب او را به حسادت میرزا آقاسی نسبت داده و گفته‌اند هدف دور کردن او از ایران بود (نادر میرزا، ص ۵۰-۵۱؛ جهانگیر میرزا، ص ۲۸۰-۲۸۱). جدای از این، فرستاده ایران به این مأموریت مهم، به تعبیر نادر میرزا، باید «فرستاده‌ای بزرگ» می‌بود که شخصیت و سوابق امیر بازتاب آن بود. در متن فرمان شاه، که در حکم اختیارنامه امیر بود، به اجمال از کمالات او سخن رفته است. امیر به همراه دوستان نفر از صاحب‌منصبان به سفارت ارزنة الروم رهسپار شد (اعتمادالسلطنه، ج ۱، ص ۹۴۰). پس از مدتی، تعدادی از آنها به تبریز بازگشتند و در حدود سی نفر همراه او باقی ماند. برخی از افراد سرشناس در سفارت امیر عبارت بودند از: میرزا احمدخان وقایع‌نگار شیرازی، میرزا محمدحسین فراهانی، چراغعلی‌خان زنگنه، ژان داود مسیحی (آدمیت، ص ۷۲).

نوری افندی به نمایندگی از طرف عثمانی راهی ارزروم شد، ولی یک ماه بعد از ورود به آنجا، در ۲۹ محرم ۱۲۵۹ درگذشت (Aykun, s 72) و به جای او سید محمد سعدالله انوری افندی که از

«عظام رجال دولت علیه و اعضای مجلس والای احکام عدلیه» بود، انتخاب شد. او، پیش از حرکت از اسلامبول، به حضور سلطان عبدالمجید رسید، و بعد از دریافت فرمان همایون، راهی مأموریت شد و در اوایل ربیع‌الثانی وارد ارزروم گردید. آیگون^۱ این افراد را جزو همراهان نوری افندی که به طور حتم بعد از او جزو هیئت نمایندگی انوری افندی درآمدند، نام برده است: بکیرپاشا، کامل افندی (سرکاتب)، رستوپاشا (ترجمان)، زعیم‌آغا (کنخدا) (ibid, s 76). انوری افندی در سفارتنامه خود، به اعضای هیئت همراه خویش اشاره نکرده است؛ اما در نامه‌ای که یک روز بعد از مجلس اول مذاکرات به نظارت جلیله خارجه نوشته، درخواست کرده: «یکی دو نفر از اشخاص مطلع و خبره که از احوال سابقه و لایحه مناطق متنازع‌فیه نظیر سنجاق ذهاب و بندر محمره آگاهی داشته باشند، به ارزروم اعزام گردد» (انوری افندی، خطی، نامه ۱۶ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹).

از طرف دولت انگلیس، کلنل ویلیامز^۲ به ریاست هیئت نمایندگی انتخاب شد. همراهان او عبارت بودند از: ربرت کرزن^۳ از اقوام نزدیک لرد کرزن معروف، عضو سفارت انگلیس و منشی مخصوص کانینگ، سفیر انگلیس در اسلامبول، ردهاوس^۴ دانشمند ترک‌شناس، منشی و مترجم فارسی و ترکی، دکتر جوزف دیکسون^۵ طبیب که مدت چهل سال از ۱۲۶۵ تا ۱۳۰۵ طبیب سفارت انگلیس در تهران بود (رایت، ص ۲۷۸؛ آدمیت، ص ۷۳). از طرف روسیه، کلنل دینز^۶ به ریاست هیئت نمایندگی انتخاب شد. همراهان او پرسریاکف^۷، منشی، و موخین^۸، مترجم، بود (همانجا).

سفارت انگلیس در نامه ۱۳ ذیحجه ۱۲۵۸ به وزارت خارجه ایران، حدود اختیارات نمایندگان روس و انگلیس را مشخص کرد:

لوازم مأموریت وکلای مخصوصی که از دربار لندن و پتربورخ تعیین شده‌اند، این است که حضور آنها در مجلس گفتگو آنچه از برای پیشرفت امور ضرور است، به ظهور رسانیده [و] هنگام ضرورت، اقدام در نصایح عاقلانه مختصه نمایند که مواد مشکله را رفع و بنیان دوستی را مشید و ممهّد کنند. در تعیین کردن کسی که وکالتاً از دولت انگلیس مأمور به ارزنة‌الروم شود، ملاحظه بسیار نمود که به اوصاف ملایمت و ینش که طرف‌گیری نداشته موصوف باشد (گزیده اسناد سیاسی... ج ۱، ص ۴۵۰-۴۵۱).

1. Aykun

2. Colonel Williams

3. R. Curzon

4. J. Redhouse

5. J. Dickson

۶. نام او (Dainese) در اسناد فارسی و ترکی به صورت «دنیس»، «دانیز»، «دنیز» ضبط شده است.

7. Proseuriakof

8. Moukine

در ادامه، هدف روسیه و انگلیس را «خوشی ایران و آرامش مشرق» دانست (همان).
وضع حقوقی نمایندگان روس و انگلیس موضوع مهمی است که آدمیت به ابعاد آن پرداخته است:

آنان نماینده «مختار» نبودند، یعنی طرف مذاکره و امضاکننده عهدنامه به‌شمار نمی‌رفتند. عنوان «کمیسر» را داشتند که به فارسی «مأمور واسطه» می‌گفتند. به عبارت دیگر، از نظر حقوق بین‌الملل عمومی، مسئولیتی به عهده آنان نبود، بلکه با به کار بردن «مساعی جمیله» و «میانجیگری» در تسویه اختلاف ایران و عثمانی کوشش داشتند - و اصطلاح «حُسن توسط» هر دو مفهوم مزبور را می‌رساند. ظاهراً این مفاهیم در ذهن صدراعظم ایران خلط شده و در نامه‌هایش در مورد مأموران روس و انگلیس، عنوان «نمایندگان مختار» استعمال کرده بود. از این‌رو، «بوتنیف»^۱، سفیر روسیه در عثمانی، به کنت «مدیم»^۲، وزیر مختار آن دولت در تهران می‌نویسد: «مأموران روس و انگلیس در کنفرانس حائز مقام و سمت نمایندگان مختار ایران و عثمانی نیستند. آنان هیچ مقامی در کنفرانس ندارند جز اینکه با حُسن توسط و نظر مشورتی خود کمک مفیدی به تسهیل جریان مذاکره دو دولت نمایند. و لازم است این اشتباه را دولت ایران رفع نماید که سوءتفاهمی از لحاظ مقام و مسئولیت مأموران کشورهای واسطه پیش نیاید» (آدمیت، ص ۷۲).

نمایندگان چهار دولت، مکاتبات و گزارش‌ها و صورت‌مجالس را ثبت و ضبط کرده‌اند. به‌جز روایت چهارگانه، قونسول فرانسه در ارزروم نیز از طریق مخبرانی که داشت، اخبار کنفرانس را به صورت مرتب به دست می‌آورد و به وزیر مختار فرانسه در اسلامبول گزارش می‌کرد (ناطق، ص ۱۵۳). علاوه بر گزارش‌های نمایندگان فوق، انبوهی از اسناد و مکاتبات میان لندن و پترزبورگ، و تهران و اسلامبول، و ارزروم و اسلامبول موجود است که بخش مهمی از آنها در جلد اول مجموعه دوازده‌جلدی مرزهای ایران و عراق (Schofield) منتشر شده است. در این اثر، اسناد و مکاتبات نمایندگان انگلیس در تهران، لندن، ارزروم و اسلامبول - از روند برگزاری کنفرانس در طول چهار سال - به‌دقت ثبت و ضبط شده است.

از گزارش‌های دینز اطلاعاتی نداریم و فقط گزارش‌های نمایندگان ایران و عثمانی و انگلیس در دست است. انوری افندی در پایان کنفرانس، مجموعه مکاتبات و صورت‌مجالس را در کتابی با

1. Boutenief

2. Medem

عنوان سفارتنامه ایران تدوین و در اختیار بابعالی قرار داده است. این اثر هنوز در ترکیه منتشر نشده^۱ و در ایران کاملاً ناشناخته است، و امین ریاحی در کتاب سفارتنامه‌های ایران هیچ اشاره‌ای به آن نکرده است.

و اما نامه‌ها، گزارش‌ها و صورت‌مجلس امیر از ارزروم، اگرچه به صورت یکجا تدوین نشده، ولی بیشتر اسناد مربوط به چهار سال مأموریت او در بایگانی وزارت امور خارجه موجود است. نخستین بار آدمیت به بخشی از این اسناد دست یافت و در بحث مربوط به «کنفرانس ارزنة الروم» از آن استفاده کرد (آدمیت، ص ۱۵۷-۶۲). چهل و شش سال بعد از انتشار کتاب امیرکبیر و ایران، تعدادی از صورت‌مجلس ارسالی امیر منتشر شد (گزیده اسناد سیاسی...، ج ۱، ص ۶۱۳-۸۱۲). چند سال بعد، بخش دیگری از اسناد امیر در کنفرانس ارزنة الروم به چاپ رسید (← اسنادی از روند انعقاد...).

۳ بررسی روند مذاکرات

با فراهم شدن مقدمات برگزاری کنفرانس ارزنة الروم، نمایندگان دولت‌ها تعیین شدند، امیدها برای آغاز گفتگو و پایان بحران میان دو دولت زنده شد. نخستین جلسه رسمی مذاکرات با حضور نمایندگان واسطه در روز دوشنبه ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹/۱۵ مه ۱۸۴۳ برگزار شد. در آخرین جلسه، عهدنامه ایران و عثمانی (عهدنامه دوم ارزنة الروم) در ۱۵ جمادی‌الثانی ۱۲۶۳/۳۱ مه ۱۸۴۷ به امضا رسید و کنفرانس در ساعت ۴ بعدازظهر، با شلیک ۲۰ ضربه توپ پایان یافت. کنفرانس، به حساب سنوات قمری، چهار سال و دو ماه و یک روز به طول انجامید (آدمیت، ص ۷۶؛ ناطق، ص ۱۵۵).

کنفرانس ارزنة الروم به دو دوره متمایز تقسیم می‌شود: دوره نخست، شامل هیجده مجلس مذاکره بود: مجلس اول در روز دوشنبه ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹/۱۵ مه ۱۸۴۳ با افتتاح کنفرانس آغاز گردید و مجلس هیجدهم در روز یکشنبه ۱۲ صفر ۱۲۶۰/۳ مارس ۱۸۴۴ برگزار شد. بین مجلس سوم (۲۴ ربیع‌الثانی) و چهارم (۱۵ شوال)، پنج ماه و بیست روز وقفه افتاد تا فرامین جدید از تهران و اسلامبول برای نمایندگان رسید و نشست‌ها ادامه یافت. در هیجده دور مذاکره تقریباً همه مسائل مورد اختلاف

۱. آکدمیر (۲۰۰۷) نسخه خطی این اثر را به عنوان پایان‌نامه ارشد به خط لاتین بازنویسی کرده است.

طرح و درباره‌اش گفتگو شد. نمایندگان واسطه نیز هر جا خود تشخیص می‌دادند یا زمانی که یکی از نمایندگان دو دولت درخواست می‌کردند، وارد بحث می‌شدند. همچنین زمانی که مذاکرات دچار گره ناگشوده می‌شد، با ورود به موقع، راه مذاکره و گفتگو را هموار می‌کردند.

دوره دوم کنفرانس، از اواسط ۱۲۶۱ تا اواسط ۱۲۶۳ که معاهده امضا شد، ادامه یافت. در این دوره، تمام وقت نمایندگان چهار دولت صرف چگونگی تدوین و نگارش مواد عهدنامه شد. در فاصله دوره اول و دوم، گرچه گفتگوی نمایندگان به کلی قطع نگردید، کنفرانس مرحله بحرانی را می‌گذراند و دو جریان مخالف با هم برخورد سخت داشت: یکی جریان مثبت که درباره ایران و عثمانی و نمایندگان آنها در ارزنة الروم، زمینه حل اختلاف و سازش درباره مسائل مورد مذاکره را می‌سنجیدند، البته وزارت خارجه لندن و پترزبورگ، و سفیران انگلیس و روس در اسلامبول و تهران، و نمایندگان آنان در ارزنة الروم همگی سرگرم آن کار بودند؛ دوم، جریان منفی که واقعه‌های تازه‌ای در مرز ایران و عثمانی روی می‌داد، و همچنین امور دیگری در روابط دو کشور پیش می‌آمد که بر گرفتاری و دشواری مذاکره‌های سیاسی می‌افزود و سبب کندي گردش چرخ کنفرانس می‌گردید (آدمیت، ص ۷۷).

نخستین نشست کنفرانس در خانه عثمان پاشا برگزار شد. مکان نشست بعدی، در نشست قبل مشخص می‌شد که معمولاً به نوبت در محل اقامت یکی از نمایندگان ایران و عثمانی بود. هر یک از نمایندگان به زبان خود به ایراد مطالب می‌پرداختند و مترجمان به فارسی و ترکی برمی‌گرداندند. موسی جان، رشدی افندی، موخین و ردهاوس، مترجمان ایران، عثمانی، روس و انگلیس بودند. در بین این چهار تن، ردهاوس به دو زبان فارسی و ترکی مسلط بود. او از دانشمندان ترک‌شناس برجسته قرن نوزدهم انگلیس بود. از اشاره امیر در صورت مجلس سوم چنین برمی‌آید که مأمور روس، دینز، نیز به ترکی مسلط بود. اما اینکه آیا امیر و افندی زبان یکدیگر را می‌فهمیدند یا نه، باید به سخن امیر در مجلس سوم استناد کرد. وی به افندی می‌گوید: «اگر شما لفظ و لغت مرا کاملاً حقه ادراک نمی‌کنید، از آدم‌های شما که ترکی ایرانی را خوب می‌دانند به شما ترجمه کنند». افندی می‌گوید: «خیر، کلام شما فصیح است و قریب به فهم [است] حاجت [به] ترجمه ندارد، بفرمائید» (گزیده اسناد سیاسی...، ج ۱، ص ۶۴۴). از عبارت فوق پیداست امیر هر جا لازم بوده به ترکی ایرانی سخن می‌گفته و ترکی طرف مقابل را می‌فهمیده است. آدمیت احتمالاً بر اساس گزارش‌های ویلیامز نوشته است: «میرزاتقی خان زبان ترکی

اسلامبولی [عثمانی] را می‌فهمید و تا اندازه‌ای هم حرف می‌زد، انوری افندی هم زبان فارسی را مقداری می‌دانست» (همان). امیر و افندی با وجود آشنایی به زبان محاوره یکدیگر، زبان مکتوب همدیگر را نمی‌دانستند.

امیر در صورت مجلس اول می‌نویسد: «... قدری او به فرمان همایون مطالعه نمود و قدری سرکار وزیر به فرمان همایون مطالعه کردند. نه سرکار وزیر از فرمان ترکی او کما هو حقّه چیزی دستگیر [ش] شد، نه انوری افندی را از فرمان همایون فارسی» (گزیده اسناد سیاسی...، ج ۱، ص ۶۱۴). منشی امیر، میرزا احمد وقایع‌نگار، نیز ترکی را به خوبی می‌دانست. به احتمال قوی مترجم ترکی امیر، او بود. با این همه، هیئت ایرانی به‌رغم آشنایی با زبان محاوره ترکی، به تحریرات ترکی مسلط نبودند.

پیش‌تر گفتیم اولین نشست کنفرانس در ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹ و آخرین جلسه در ۱۲ صفر ۱۲۶۰ برگزار شد. در جلسه پایانی که بسیار به درازا کشید بیشتر انوری افندی سخن گفت. امیر تنها در آغاز و انجام این مجلس مطالبی ایراد کرد. افندی به احتمال قوی، از پیش، در صدد بود تا بعد از ایراد مطالب خود، به صورت یک طرفه به مذاکرات پایان دهد و بدون موافقت نمایندگان سه دولت دیگر، از ادامه مذاکرات کنار بکشد. او در این جلسه، بعد از پایان اظهاراتش، متن پیش‌نویس معاهده پیشنهادی خود را تقدیم نمایندگان سه دولت کرد. نمایندگان واسطه گفتند: ما از پذیرش آن معذوریم، و «میرزا تقی‌خان هم حتماً از پذیرفتن آن معذور خواهد بود» (انوری افندی، خطی، مجلس هیجدهم، ص ۱۱۳). با قطع مذاکرات از سوی افندی، هیجده دور گفتگوی رسمی چهارجانبه بدون نتیجه پایان یافت و کنفرانس دچار فترت شد. در دوره فترت، مذاکرات از سر گرفته نشد، اما فعالیت‌های دیپلماتیک کم‌وبیش ادامه یافت. سرانجام، نمایندگان واسطه، با جمع‌بندی هیجده دور مذاکره، خود مستقیم به تدوین متن پیش‌نویس معاهده پیشنهادی اقدام و آن را به نمایندگان دو دولت ارائه کردند.

بنابراین، از اواخر ۱۲۶۰ تا ۱۲۶۲، نمایندگان حاضر در ارزروم، با دولت‌های متبوع خود درگیر بحث و گفتگو بر سر کم و کیف مفاد معاهده پیشنهادی شدند. نامه ۲۱ شوال ۱۲۶۲ افندی به نظارت خارجه حاکی است نمایندگان دولتمین نتوانستند بر سر تدوین متن نهایی معاهده به توافق برسند؛ با این حال، نمایندگان واسطه به تلاش‌ها و اقدامات خود ادامه دادند و سرانجام توانستند، در اواخر سال ۱۲۶۲، موافقت دولت ایران را با متن معاهده پیشنهادی خود به دست آورند، اما با بعالی با طرح

بهانه‌های تازه بر سر محمره (خرمشهر) و شط العرب (اروند رود) حاضر به قبول معاهده نشد و تضمین‌هایی از سفرای واسطه درباره ماده دوم معاهده که مربوط به حدود دولت بود، طلب کرد. بنابراین، از اواخر ۱۲۶۲ تا جمادی‌الثانی ۱۲۶۳ که عهدنامه امضا شد، فعالیت‌های دیپلماتیک در اسلامبول به شدت ادامه یافت و اتفاقات جدیدی رقم خورد. اما انوری افندی در سفارتنامه خود، هیچ گزارشی از بازه زمانی مزبور ثبت و ضبط نکرده است؛ درحالی‌که از امیر و نمایندگان واسطه مکاتبات متعددی موجود است که بیانگر فعالیت‌ها و اقدامات دیپلماتیک دول اربعه و نمایندگان آنها در ماه‌های پایانی منتهی به عقد عهدنامه است. برخلاف افندی که درباره اقدامات انجام‌شده در ماه‌های پایانی سکوت کرده، در اسناد و مکاتبات بریتانیا، جزئیات کشمکش‌های طرفین به خوبی ثبت و ضبط شده است. اسناد فوق، مواضع دول واسطه در برابر بهانه‌تراشی‌ها و زیاده‌خواهی‌های دولت عثمانی را به خوبی روشن می‌کند؛ همچنین نشان می‌دهد سفرای دو دولت واسطه در اسلامبول، اگرچه ابتدا در برابر مواضع غیرمنطقی دولت عثمانی ایستادگی کرده و حتی با زبان تهدید سخن گفته‌اند، در نهایت، تسلیم خواسته‌های نامشروع دولت مزبور شده و بدون آگاهی دولت ایران^۱، با ارسال یادداشت‌های رسمی و غیررسمی به بابعالی، تن به تضمین‌های درخواستی آن دولت داده‌اند. سفرای واسطه به منظور جلب رضایت دولت عثمانی برای امضای معاهده، مرتکب رفتاری شدند مغایر با ماهیت مأموریت خود که وساطت بود. آنها بدون در نظر گرفتن منافع و مصالح دولت ایران، خودسرانه، تن به تضمین‌هایی دادند که مطابق میل بابعالی بود. تضمین‌های داده‌شده در یادداشت مشترک سفرای واسطه، در واقع زمینه را برای ایجاد ابهام در ماده دوم عهدنامه فراهم کرد.

ماده دوم پیش‌نویس و متن نهایی عهدنامه بر این تصریح داشت که: «دولت عثمانی با واگذاری شهر، بندر و لنگرگاه محمره و نیز جزیره الخضیر موافقت می‌کند» [...] بعد از تضمین‌های متعددی که نمایندگان واسطه به بابعالی داده ولی به دلیل ناکافی بودن، پذیرفته نشده بود، آنها با تقدیم یادداشت مشترک به بابعالی در ۱۴ آوریل ۱۸۴۷/۲۷ ربیع‌الثانی ۱۲۶۳، سرانجام توانستند موافقت اسلامبول را [برای امضای معاهده] جلب کنند. (Schofield, 1989, c 1, s xlvi)

۱. اسکوفیلد می‌نویسد: وزرای مختار روس و انگلیس در اسلامبول «با رفتاری سنجیده و دوراندیشانه» ایرانی‌ها را در جریان جزئیات تضمین‌های (assurances) داده‌شده به بابعالی — که دغدغه آن دولت بود — قرار ندادند (Schofield: c 1, s xlvi →).

به نوشته اسکوفیلد، «بابعالی می‌دانست که ایران عهدنامه را بدون آگاهی از تضمین‌های داده‌شده به عثمانی امضا خواهد کرد، لذا تأکید داشت اگر ایران بعدها از مفاد قیود توضیحی^۱ آگاهی یابد و از پذیرش آن امتناع ورزد، عهدنامه در عمل پوچ و بی‌فایده خواهد شد» (ibid)؛ به همین دلیل، بعد از امضای معاهده در ۱۵ جمادی‌الثانی ۱۲۶۳/ ۱۵ مه ۱۸۴۷ در صدد دریافت «یادداشت توضیحی»^۲ از سفرای واسطه در اسلامبول برآمد. سفرای واسطه، برای تکمیل خوش‌خدمتی خود به بابعالی، در صدد برآمدند هنگام توقف موقت فرستاده ایران، میرزا محمدعلی‌خان شیرازی، در اسلامبول که راهی سفارت فرانسه بود، او را ترغیب به امضای «یادداشت توضیحی» (ایضاحات اربعه) کنند، اما او تن به این کار نداد. هرچند بعد از بازگشت از پاریس به اسلامبول، «تحت فشار حداکثری^۳ سفرای روس و انگلیس، تسلیم شد و به طور رسمی به قبول درخواست‌های بابعالی که در «یادداشت توضیحی»^۴ ۱۲ صفر ۱۲۶۴/ ۱۹ ژانویه ۱۸۴۸ نمایندگان واسطه آمده بود، تن داد» (Schofield, c 1, s xlvii)؛ با این حال، او در همان زمان، «بارها اظهار داشت که این اقدام به مثابه یک اقدام مقطعی برای ممانعت از شکست مذاکرات بوده و امضای او در تأیید درخواست‌های بابعالی فاقد اعتبار واقعی است» (ibid). به هر رو، «یادداشت توضیحی» در ۳ ربیع‌الثانی ۱۲۶۴/ ۹ مارس ۱۸۴۸ به بابعالی داده شد و سرانجام تصویب‌نامه‌های (تصدیق‌نامه‌های) عهدنامه در ۱۵ ربیع‌الثانی/ ۲۱ مارس میان نمایندگان ایران و عثمانی در اسلامبول مبادله شد، یعنی ده ماه پس از امضای عهدنامه، به عوض دو ماهی که در عهدنامه مقرر شده بود.

۴ اسناد و گزارش‌های کنفرانس ارزنة‌الروم

هریک از نمایندگان چهار دولت حاضر در کنفرانس ارزنة‌الروم، در طول چهار سال، گزارش روند مذاکرات را همراه با صورت‌مجلس برای دولت‌های خود فرستاده‌اند. مکاتبات نمایندگان روس و انگلیس، دینز و ویلیامز، با وزاری مختار کشورشان در تهران و اسلامبول، و نیز با وزارت امور خارجه کشورشان، همچنین مکاتبات میان لندن و پترزبورگ، در زمره منابع مهم دولت‌های واسطه است که روند مذاکرات را به روایت آنها به تصویر می‌کشد. نماینده عثمانی، انوری افندی، علاوه بر گزارش‌هایی

1. Explanatory Provisions

2. Explanatory Note

3. Extreme Pressure

که به اسلامبول ارسال کرده، کتاب مستقلى با عنوان سفارتنامه ایران از خود به جای گذاشته است. این اثر، حاوی صورت‌مجلس و مکاتبات وی در طول مذاکرات است. نماینده ایران، میرزا تقی‌خان، نیز با ارسال گزارش‌ها و صورت‌مجلس مذاکرات، شاه و صدراعظم و وزیران امور خارجه را به طور پیوسته در جریان مذاکرات گذاشته است. آنچه از گزارش‌های میرزا تقی‌خان باقی مانده مجموعه‌ای از هیجده صورت‌مجلس مذاکرات و ده‌ها نامه و گزارشی است که بیشتر آنها در میان مجموعه‌های اسناد آرشیو وزارت امور خارجه موجود است.

اسناد و گزارش‌های نمایندگان ایران و عثمانی تصویر دقیقی از روند مذاکرات چهارجانبه به‌ویژه مواضع، ادعاها، اختلاف‌ها و پیشنهادهای دو طرف در اختیار می‌گذارد. همچنین، از خلال اسناد و گزارش‌ها می‌توان به مواضع نمایندگان روس و انگلیس در اثنای مذاکرات پی برد. اسناد و گزارش‌های دو طرف از منظر تاریخ سیاسی و دیپلماسی دارای اهمیت زیادی است.

۵. بررسی تطبیقی متن صورت‌مجلس

نمایندگان چهار دولت حاضر در کنفرانس، صورت‌مجلس هیجده دور مذاکرات را برای دولت‌های خود فرستاده‌اند. صورت‌مجلس نمایندگان ایران و عثمانی، تصویری دقیق از روند مذاکرات چهارجانبه، به‌ویژه مواضع، ادعاها، اختلاف‌ها و پیشنهادهای دو طرف در اختیار می‌گذارد. همچنین، از خلال اسناد و گزارش‌های نمایندگان دو طرف، می‌توان به مواضع نمایندگان روس و انگلیس در اثنای مذاکرات پی برد. نمایندگان دو دولت با نیت آگاه‌سازی دولت‌های خود از جریان جزئیات مذاکرات و موضوعات مهم گفتگوها، نهایت تلاش را کرده‌اند تا متن مذاکرات را به صورت دقیق ثبت و ضبط کنند، به گونه‌ای که نکته مهمی از قلم نیفتد. درواقع، می‌توان با اندکی مسامحه گفت متن صورت‌مجلس نماینده هر طرف، منعکس‌کننده متن صورت‌مجلس طرف دیگر است. با این حال، نمی‌توان گفت متن و محتوای صورت‌مجلس هر یک از طرفین، عین صورت‌مجلس طرف دیگر است. گاه دیده می‌شود تنها خلاصه مطالب و مواضع اصلی طرف مقابل ثبت و ضبط شده است.

جدای از کمیت و حجم صورت‌مجلس نمایندگان طرفین که از طریق شمارش تعداد کلمات آنها، می‌توان کمیت متن صورت‌مجلس دو طرف را مقایسه کرد (جدول ۲)، از نظر کیفیت هم

می‌توان به مقایسه آنها پرداخت. این مقایسه نشان می‌دهد، هریک از دو نماینده تلاش زیادی داشته‌اند تا عین مطالب و ادعاهای طرف مقابل را ثبت و ضبط کنند. در این باره، نمونه‌های زیادی می‌توان ارائه کرد؛ برای مثال، طرح موضوع مالکیت سلیمانیه در مجلس پنجم و ششم. از مقایسه گزارش‌های نمایندگان دو دولت می‌توان دریافت که هریک تلاش داشته‌اند تا حدّ امکان مواضع، دیدگاه‌ها و ادعاهای طرف مقابل را در گزارش خود منعکس کنند.

نوع و روش دفاع نمایندگان ایران و عثمانی از مواضع و ادعاهای خود، نکته مهم دیگری است که در تحلیل روند مذاکرات باید بدان توجه شود. از مجلس چهارم که مسئله مالکیت سلیمانیه مطرح شد، نمایندگان دو طرف سوابق تاریخی و منابع تاریخی را پیش کشیدند. امیر در پاسخ افندی که با استناد به تاریخ، درصدد اثبات مالکیت سلیمانیه بود، بر قلمرو تاریخی ایران از آغاز هبوط آدم به بعد تأکید کرد و حدّ فاصل جیحون تا شطّ العرب را ایران‌زمین دانست (اسناد وزارت خارجه، سواد مکاتبات، ش ۱۸، ۴۵۰). در ادامه مذاکرات، نماینده ایران با استناد به جغرافیای جهان‌نمای کاتب چلبی به دفاع از قلمرو تاریخی ایران پرداخت (همانجا). نماینده عثمانی در موضع ضعف قرار گرفت و گفت: این کتاب اشکالات و کاستی‌هایی دارد. وی در مجلس ششم اظهار داشت که نسخه‌ای از کتاب کاتب چلبی را در ارزنة‌الروم یافته و بعد از بررسی به نواقص آن پی برده است (انوری افندی، خطی، ص ۳۷).

در مجلس هفتم، افندی سه کتاب تاریخی دستورالانشا، گلشن معارف و تاریخ نعیم‌ار در زمره منابع تاریخی معتبر برای اثبات ادعای خود پیش کشید (همان، ص ۴۵). امیر در جواب او گفت: این کتاب‌ها از سوی نویسندگان عثمانی و با نظر به تأمین منافع دولت عثمانی نوشته شده‌اند، حال آنکه من به کتاب جغرافیای کاتب چلبی که معتبرتر است استناد کرده‌ام، زیرا نه نویسنده این کتاب ایرانی است و نه محل انتشار آن ایران است (گزیده اسناد سیاسی...، ج ۱، ص ۶۸۶).

در مجلس هشتم، افندی از روش «شاهد زنده» برای اثبات ادعاهای خود استفاده کرد. وی، برای اثبات تعلق محمره به عثمانی، شیخ کعب را در جلسه مذاکره حاضر کرد (انوری افندی، نسخه خطی، ص ۵۱). امیر به اقدام او اعتراض کرد و سخنان شیخ را نامعتبر دانست (همانجا). روش استفاده از شاهد زنده، تنها از سوی نماینده عثمانی صورت گرفت.

هریک از نمایندگان در جلسات متعدد با روش‌های مختلف، اعم از ارائه اسناد تاریخی، استناد

به منابع تاریخی و جغرافیایی، سوابق فرهنگی و قوم‌شناختی مناطق سرحدی، و... تلاش کردند تا ادعاهای ارضی خود را به گونه‌ای مستند اثبات کنند. هر دو نماینده، در مواردی با استناد به اسناد و شواهد واحد، تفسیری متفاوت ارائه کردند. گاهی منابع استنادی هر دو نماینده، مشترک و مشابه و گاهی نیز متفاوت بود؛ برای مثال، نماینده عثمانی برای اثبات تعلق محمره به عثمانی از روش «شاهد زنده» استفاده کرد، در حالی که نماینده ایران، این روش را با چند دلیل، نامعتبر دانست و با روش استناد به «مالکیت موجود» به اثبات حاکمیت ایران بر محمره پرداخت. از توضیح بیشتر می‌گذریم و مهم‌ترین روش‌های استنادی دو نماینده را در جدول ۱ می‌آوریم:

جدول ۱ - مهم‌ترین روش‌های استنادی دو نماینده ایران و عثمانی در دفاع از ادعاهای ارضی

روش استناد	استناد در تاریخ	استناد جغرافیایی	استناد مادری: سنگ مزار	منبع دولت مقابل	منبع دولت‌های غیردوئی	قدمن تاریخ	شاهد فرهنگی و قوم‌شناختی	نخوة دریافت مالیات	شاهد زنده	قتل و غارت محمره: به مثابه یک واقعه	عهدنامه‌های پیشین	مالکیت موجود
نماینده ایران (میرزا تقی‌خان)	*	*	*	*	*	-	*	*	*	*	*	*
نماینده عثمانی (انوری افندی)	*	*	*	-	-	*	-	-	*	*	*	-

بررسی تطبیقی مجموعه گفتگوهای نمایندگان ایران و عثمانی در هیجده دور مذاکرات کنفرانس نشان می‌دهد نماینده ایران در بیشتر مسائل و موضوعات مورد اختلاف، با شواهد و دلایل مستند و محکم به ردّ ادعاهای نماینده عثمانی پرداخته است. نماینده ایران در مذاکرات نسبت به نماینده عثمانی در چند زمینه از خود چیرگی نشان داد: از منابع تاریخی و جغرافیایی عثمانی استفاده کرد، به اسناد و فرامین عثمانی استناد کرد، به منابع مادی موجود در مناطق سرحدی ارجاع داد، بر «مالکیت موجود» که از اصول حقوق بین‌الملل است، تأکید کرد؛ مستندات نماینده عثمانی را نقد و از آنها برای اثبات حقانیت ایران استفاده کرد.

جدول ۲ - مقایسه صورت‌مجلس از حیث تعداد کلمات

فهرست صورت‌مجلس کنفرانس ارزنة الروم						
	تعداد کلمات صورت‌مجلس	سال	ماه	تاریخ	روز	نمایندگان ایران و عثمانی
۱	۱۱۳۹	۱۲۵۹	ربیع‌الثانی	۱۵	دوشنبه	انوری افندی
	۲۳۴۸	"	"	"	"	میرزا تقی‌خان
۲	۸۶۵	۱۲۵۹	ربیع‌الثانی	۱۹	جمعه	انوری افندی
	۸۹۶	"	"	"	"	میرزا تقی‌خان
۳	۱۵۱۷	۱۲۵۹	ربیع‌الثانی	۲۴	چهارشنبه	انوری افندی
	۲۱۹۷	"	"	"	"	میرزا تقی‌خان
۴	۲۰۹۸	۱۲۵۹	شوال	۱۵	چهارشنبه	انوری افندی
	۳۳۸۹	"	"	"	"	میرزا تقی‌خان
۵	۲۴۷۵	۱۲۵۹	شوال	۲۱	سه‌شنبه	انوری افندی
	۳۸۳۰	"	"	"	"	میرزا تقی‌خان
۶	۲۱۶۴	۱۲۵۹	شوال	۲۸	سه‌شنبه	انوری افندی
	۳۱۶۵	"	"	"	"	میرزا تقی‌خان
۷	۱۸۸۷	۱۲۵۹	ذیقعه	۱۵	پنجشنبه	انوری افندی
	۲۲۳۳	"	"	"	"	میرزا تقی‌خان
۸	۱۶۵۰	۱۲۵۹	ذیقعه	۲۰	سه‌شنبه	انوری افندی
	۲۶۹۱	"	"	"	"	میرزا تقی‌خان
۹	۱۴۴۹	۱۲۵۹	ذیقعه	۲۷	سه‌شنبه	انوری افندی
	۳۰۳۶	"	"	"	"	میرزا تقی‌خان
۱۰	۱۵۳۱	۱۲۵۹	ذیحجه	۴	سه‌شنبه	انوری افندی
	۲۲۴۱	"	"	"	"	میرزا تقی‌خان
۱۱	۱۸۲۵	۱۲۵۹	ذیحجه	۱۳	پنجشنبه	انوری افندی
	۲۴۵۸	"	"	"	"	میرزا تقی‌خان
۱۲	۱۲۷۸	۱۲۵۹	ذیحجه	۱۹	چهارشنبه	انوری افندی
	۱۶۲۸	"	"	"	"	میرزا تقی‌خان
۱۳	۲۰۵۷	۱۲۵۹	ذیحجه	۲۵	سه‌شنبه	انوری افندی
	۳۳۶۰	"	"	"	"	میرزا تقی‌خان

۱۴	مجلس چهاردهم	انوری افندی	سه‌شنبه	۳	محرم	۱۲۶۰	۲۷۷۱
		میرزا تقی‌خان	"	"	"	"	۳۸۶۹
۱۵	مجلس پانزدهم	انوری افندی	سه‌شنبه	۱۷	محرم	۱۲۶۰	۳۴۲۵
		میرزا تقی‌خان	"	"	"	"	۵۹۱۴
۱۶	مجلس شانزدهم	انوری افندی	پنجشنبه	۲۵	محرم	۱۲۶۰	۲۳۰۰
		میرزا تقی‌خان	چهارشنبه	"	"	"	۳۰۳۵
۱۷	مجلس هفدهم	انوری افندی	چهارشنبه	۲	صفر	۱۲۶۰	۳۴۱۳
		میرزا تقی‌خان	"	"	"	"	۵۰۴۷
۱۸	مجلس هیجدهم	انوری افندی	یکشنبه	۱۲	صفر	۱۲۶۰	۲۲۰۴
		میرزا تقی‌خان	[یکشنبه]	"	"	"	۲۷۱۷
		انوری افندی	یکشنبه	۱۲	صفر	۱۲۶۰	۲۸۷۰
		میرزا تقی‌خان	[یکشنبه]	"	"	"	۳۵۲۵

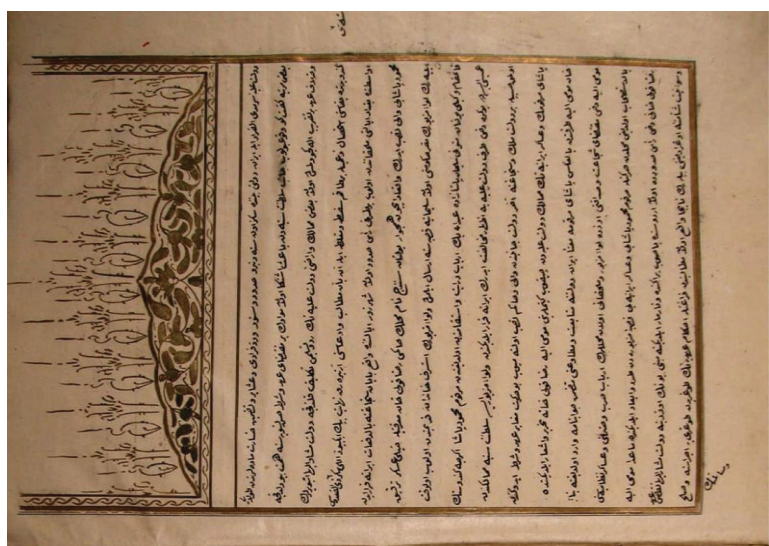
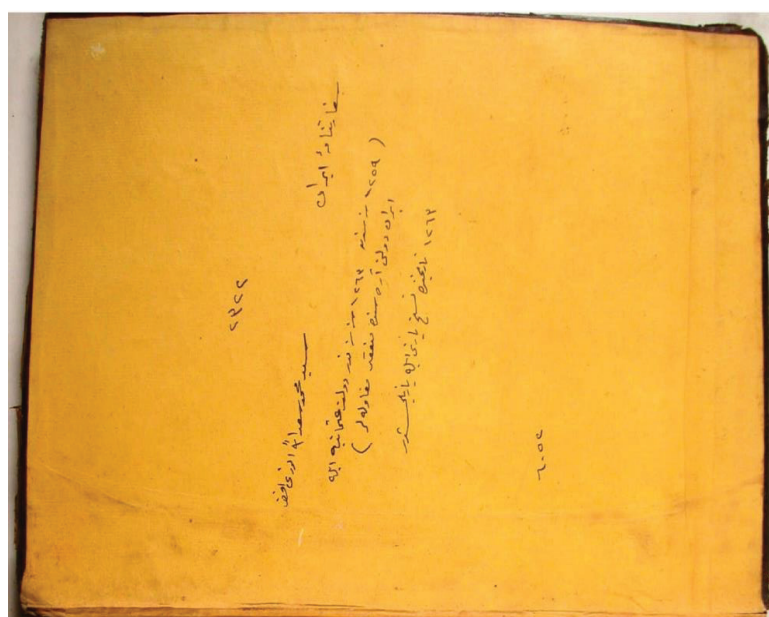
بر اساس جدول ۲، تعداد کلمات صورت‌مجلس انوری افندی ۳۸۹۱۸ و تعداد کلمات صورت‌مجلس امیر ۵۴۸۴۹ است؛ بنابراین، صورت‌مجلس امیر ۱۵۹۳۱ کلمه بیشتر از صورت‌مجلس انوری افندی است.

۶ نتیجه

بررسی تطبیقی مجموعه گفتگوهای نمایندگان ایران و عثمانی در هیجده مجلس مذاکرات ارزنة‌الروم نشان می‌دهد نماینده ایران در بیشتر مسائل و موضوعات مورد اختلاف، با شواهد و دلایل مستند و محکم، به ردّ ادعاهای نماینده عثمانی پرداخته است. نماینده ایران در مذاکرات، نسبت به نماینده عثمانی در چند زمینه از خود چیرگی نشان داد: از منابع تاریخی و جغرافیایی عثمانی استفاده کرد، به اسناد و فرامین عثمانی استناد کرد، به منابع مادی موجود در منطقه ارجاع داد، بر «مالکیت موجود» که از اصول حقوق بین‌الملل است تأکید کرد، مستندات نماینده عثمانی را نقد و از آنها برای اثبات حقایق ایران استفاده کرد. در مجموع، میرزا تقی‌خان با درایت و کیاست، توانست از «حقوق ثابت» دولت خود به‌خوبی دفاع کند و نماینده عثمانی را در موضع ضعف و انفعال قرار دهد تا جایی که وی در مجلس هیجدهم به مذاکرات پایان داد و موجب قطع مذاکرات شد.

منابع

- آدمیت، فریدون، امیرکبیر و ایران، خوارزمی، تهران، ۱۳۵۳.
- اسناد وزارت امور خارجه ایران، کتابچه سواد مکاتبات، ش ۱۸.
- اسنادی از روند انعقاد عهدنامه دوم ارزنة الروم (۱۲۶۴-۱۲۵۸)، به کوشش نصرالله صالحی، وزارت امور خارجه، تهران، ۱۳۷۷.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، مرآة البلدان، به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۶۷.
- اقبال، عباس، میرزا تقی خان امیرکبیر، به اهتمام ایرج افشار، توس، تهران، ۱۳۸۵.
- انوری افندی، سیدمحمد سعدالله، سفارتنامه ایران، نسخه خطی، ش ۱۴۴۹، کتابخانه سلیمانیة اسلامبول.
- جهانگیر میرزا، تاریخ نو (شامل حوادث دوره قاجاریه از ۱۲۴۰ تا ۱۲۶۷)، به کوشش عباس اقبال، علم، تهران، ۱۳۸۴.
- رایت، دنیس، انگلیسی‌ها در میان ایرانیان، ترجمه اسکندر دلد، نهال، تهران، ۱۳۶۴.
- سپهر، محمدتقی لسان‌الملک، ناسخ التواریخ؛ تاریخ قاجاریه، به تصحیح جمشید کیانفر، اساطیر، تهران، ۱۳۷۷.
- گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، دوره قاجاریه، ج ۱، وزارت امور خارجه، تهران، ۱۳۶۹.
- مشیرالدوله تبریزی، میرزا جعفرخان، رساله تحقیقات سرحدیه، نسخه خطی، ش ۲۷۷۵، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- نادر میرزا، تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز، به کوشش محمد مشیری، اقبال، تهران، ۱۳۶۰.
- ناطق، هما، ایران در راهیابی فرهنگی ۱۸۴۸-۱۸۳۴، خاوران، پاریس، ۱۳۶۸.
- ناظم‌الملک مرندی یکانلو، میرزا محبعلی خان، مجموعه رسائل و لوائح تحدید حدود ایران و عثمانی، تصحیح و پژوهش: نصرالله صالحی، طهوری، تهران، ۱۳۹۵.
- نصیری، محمدرضا، اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه)، کیهان، تهران، ۱۳۷۱.
- Akdemir, Şükriye (2007), El-enveri Seyyid Sa'dullah'in İran Sefaretnamesi (1259-1262/ 1843-1846), İstanbul, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Aykuş, İbrahim (1995), Erzurum Konferansı (1843-1847), ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum.
- Aykuş, İbrahim (2013), "Bağdat Valisi Necip Paşa'nın Kerbela Üzerine Yaptığı Askeri Harekât ve Bunun Osmanlı-İran İlişkilerine Etkisi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. I, s. 49-65.
- Schofield, Richard (ed.) (1989), *The Iran-Iraq Border (1840-1958), Negotiations culminating in the Treaty of Erzeroum*, (1840-1847), Archive Editions, Vol. 1.

تصویر نسخه خطی سفارتنامه ایران، اثر انوری افندی